

Сидорович Е. С. Французы в экономическом развитии южных губерний Украины в конце XVIII – в первой половине XIX ст.: дореволюционная историография вопроса

В статье рассматриваются основные работы известных дореволюционных ученых, которые затрагивали тематику присутствия французских переселенцев на юге Украины в исследуемый период. Автор разделял работы историков на шесть хронологических периодов и характеризовал особенности каждого из этих этапов. Анализируется так же основные направления изучения исследователями проблематики экономической деятельности представителей иностранной нации в Новороссийском крае.

Ключевые слова: французы, историография, гуманитарная наука, царское государство.

Sidorovich E. S. Frenchmen in the economic development of provinces of Southern Ukraine in the late 18th – in the first half of the 19th centuries: pre-revolutionary historiography of the question

In the article there is considered the main researches of the famous pre-revolutionary scholars, who touched the subject area of the presence of the French migrants on the south of Ukraine under consideration period. The author divided the researches of the historians in the four chronological periods and defined the peculiarity of each stage.

Keywords: frenchmen, historiography, humanities, tsar's state.

УДК: 339.54(377)

О. В. Морозов

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

В статті аналізується джерельний комплекс, який розкриває процес формування та реалізації російської митної політики та митного регулювання на території українських губерній. А також запропонована авторська класифікація архівних документів, які дозволяють зрозуміти митні процеси у XVIII – на початку ХХ ст.

Ключові слова: історичне джерело, державний архів, масове джерело, митна статистика, торговельна статистика, методологія джерелознавства.

Вивчення історії створення, структури, функцій та особливостей діяльності митних установ Російської імперії на території України в XVIII – XIX ст. потребує проведення ґрунтовного аналізу джерельного комплексу та формування комплексів митних діловодних документів. На жаль, джерелам з діяльності митних установ дослідниками приділялося недостатньо уваги, а тому на сьогодні досліджень з даного питання практично немає, за виключенням архівних каталогів М. Кайданова [8], роботи І. Шульги [24] і сучасних досліджень Ю. Головка [3]. Архіви митних установ згадуються дуже рідко і виключно у зв'язку з історією зовнішньої торгівлі, оскільки документи митниць використовувалися як джерело інформації або для укладання вторинних документів (звітів щодо стану торгівлі).

Такий стан досліджень вказаної проблематики робить актуальним дослідження джерельного комплексу, який би сприяв формуванню окремого наукового напрямку з вивчення історії митних відносин в Україні.

Мета статті полягає у визначенні, вивченні, характеристиці та класифікації джерел, і в першу чергу архівних, які дозволяють реконструювати історію діяльності митних установ на території України в імперський період.

Важливе місце в теоретичному та практичному розумінні посідає класифікація історичних джерел, тобто поділ усієї їх багатоманітної сукупності на групи за певною ознакою. Вона дає можливість виробити й успішно застосувати спільні для джерел кожної групи методи й прийоми дослідження.

Враховуючи специфіку нашого дослідження буде обрана видова класифікація, в основу якої покладена функція впливу джерела на різні сфери суспільних відносин. Видова класифікація надає можливість виявити і простежити також еволюцію джерел.

Таким чином, джерельна база дослідження це різноманітні архівні та опубліковані джерела. У загальному масиві документальних джерел слід розрізнити регламентовану й реальну джерельну базу. Під регламентованою слід розуміти документи, поява яких визначалась настановами вищих органів державної влади. У той же час до реальної джерельної бази можемо зарахувати документи, що з'явилися згідно з додатковими вимогами вищих органів влади; документація, поява якої стала наслідком економічних потреб населення українських земель у різні історичні часи.[1]

Для вивчення процесів в Україні, пов'язаних з історією митних відносин, залучаються переважно письмові джерела – опубліковані та неопубліковані. Опубліковані джерела за принципом їх походження та цільового призначення доцільно розділити на такі групи: 1) публічно-правові (актові, які

включають міжнародні договори, державне законодавство, процесуальні); 2) справочинні (розпорядчого, доповідного, звітнього, облікового видів); 3) статистичні; 4) наративні.

У даному дослідженні аналізуються матеріали десяти українських і російських архівів: Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІАУК) – фонд 1395 “Управление Юго-Западного таможенного округа г. Радзивиллов 1830 – 1912 гг.; 11 фондів (118, 1328, 126, 123, 1013, 122, 125, 119, 120, 121, 124) “Пограничные таможи” 1750 – 1756 гг.; фонд 442 “Канцелярия Киевского и Подольского, Волынского генерал-губернатора”, фонд 736 “Киевской казенной палаты”, які містять маловідомі документи, що розкривають різні напрями діяльності митних установ на південно-західному митному кордоні Російської імперії впродовж другої половини XVIII – початку XX ст.; фонди 339, 1153, 102 “Волынское жандармское управление”, документи яких присвячені майже невідомому питанню – взаємодії митників і жандармів по боротьбі з політичною контрабандою. Важливе місце в ході дослідження займають документи присвячені зовнішньоторговельним операціям промисловців українських губерній. Саме через ці документи простежується вплив митно-тарифних заходів на економічні процеси. Це фонди 918 “Всероссийское общество сахарозаводчиков в г. Киев” 1899 – 1919 гг., фонд 2161 “Совет съезда горнопромышленников юга России г. Харьков”. Державний архів Київської області представлений фондом 2 – документи якого розкривають діяльність київської митниці в XIX ст.

Матеріали Державного архіву Одеської області (ДАОО), що складають фонди митних установ починаючи з 1795 р. Це фонд 40 “Канцелярия начальника Одесского таможенного округа” 1811 – 1882 гг.; фонд 247 “Канцелярия начальника Южного таможенного округа” 1883 – 1911 гг.; фонд 41 “Одесская таможня” 1805–1920 гг.; фонд 88 “Одесская портовая таможня” 1795 – 1914 гг.; фонд 87 “Внутренняя застава Одесского порто-франко” 1819 – 1859 гг. В їх числі матеріали про організацію митниць Одеського округу, укази Державної Ради і службові циркуляри департаменту зовнішньої торгівлі та департаменту митних зборів, звіти митних установ службове листування про організацію митного догляду і протидії контрабандній торгівлі, відомості про динаміку зовнішньої торгівлі в південному регіоні.

Державний архів Харківської області (ДАХО) - фонд 84, де зберігаються матеріали Харківської Головної складської митниці 1870 – 1918 рр. Державний архів Сумської області – фонд 218 “Сахарно-Акцизный Округ Харьковской губернии”. Державний архів Хмельницької області містить документи про організацію та діяльність митниць Радзивилівського митного округу це фонди 309 і 378. Важливе місце в дослідженні історичного розвитку митниць на півдні України належить документальному потенціалу Державного архіву Миколаївської області – фонди 230 “Канцелярия Николаевского военного губернатора” 1805 – 1900 гг., фонд 222 “Николаевской городской Думы” 1797 – 1920 гг., фонди 264 “Николаевская таможенная застава” 1800 – 1862 гг., 266 “Николаевская портовая таможня” 1850 – 1919 гг., та фонди 265 “Очаковская таможенная застава” 1828 – 1917 гг., 414 “Очаковская портовая застава” 1792 – 1806 гг. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК) – фонди: 792, 369, 17 “Севастопольская портовая таможня” 1804 – 1918 гг. Таким чином матеріали українських архівів територіально наближені, або співпадають з історичним розміщенням російської митної інфраструктури у досліджуваній нами період.

Російські архіви де зосереджені матеріали центральних органів влади Російської держави дозволяють визначити стратегічні напрями розвитку і діяльності митної системи в Україні. Документи російських архівів дозволяють сформулювати основні напрями економічної, торговельної, міграційної і відповідно митної політики в Азово-Чорноморському регіоні під час його колонізації наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В Російському державному архіві давніх актів м. Москва (РДАДА) фонди Комерц-колегії нараховують більше 5000 одиниць зберігання, і як мінімум кожна друга справа має відношення до зовнішньої торгівлі. В такій ситуації необхідна спеціальна методика відбору документів за визначеними ознаками. Справи, що зберігаються в архівах можна розподілити на два основних типа. Перший тип – це масові джерела. Другий – справочинні документи. Серед масових джерел, під якими слід розуміти однотипні документи для нас першочергові митні книги, що містять інформацію прізвища підприємців, вид товарів, ціна, вартість, сума сплачених мит і так інше.

Справочинні документи також можна розподілити на дві групи. Це справи узагальнюючого характеру – “зведені” і так звані “казуальні”. До узагальнюючих справ відносяться відомості та звіти, що надходили у Сенат і відомчі колегії. Для нас найбільш важливі різного роду узагальнюючі відомості про товарообіг, експорт та імпорт товарів за один рік та за декілька років, кількість прибувших суден та їх національна належність, результати протидії контрабанді. Як правило вони складались в митницях, губернських канцеляриях, магістратах і спрямовувались до центральних органів влади. За видовою приналежністю це як правило, були статистичні джерела. [7, 326] Зазвичай ця інформація збиралась для підготовки рішень в сфері митної і зовнішньоторговельної політики. При всіх недоліках узагальнюючі відомості формують цілісну картину з будь якого питання, що досліджується. Часто вони потребують і додаткової обробки. Іноді надзвичайний рівень узагальнення ускладнює дослідження.

Так, у відомостях про товарообіг, як правило, наводяться сумарні показники з експорту та імпорту без розподілу по видам товарів.

Але більшість справ, що збереглися в архівах державних установ – це справи зовсім іншого роду, вони майже не містять масових чи статистичних узагальнюючих даних, тому що вони сформувались у результаті розгляду будь-яких конкретних випадків, судових позовів і так інше. У зв'язку з цим їх можна найменувати "казуальними". Матеріали такого виду можуть бути використані головним чином, в якості прикладів. При цьому залишається питання наскільки той чи інший випадок був типовим чи виключним. Робити будь-які узагальнення на їх основі важко, це можливо лише при умові, що зустрічаються справи з типовими випадками і мають однакове вирішення.

Таким чином, з усіх типів архівних документів, що збереглися необхідно надати перевагу масовим джерелам і справочним матеріалам, що містять статистичні відомості. Тому що, саме вони дозволяють сформувати достатню об'єктивну картину діяльності митної системи за різними напрямками. А серед фондів РДАДА, які хронологічно і територіально відносяться до України можна зазначити: 560, 276, 1261, 19, 16, 397.

Важливим джерелом для вивчення україно-російської торгівлі першої половини XVIII ст. є російські митні книги – документи митниць, що здійснювали процедури митного контролю по відношенню до товарів зовнішньої торгівлі. Ведення митних книг в Російській державі було скасовано лише в 1754-1755 рр., внаслідок митної реформи, яка скасовувала внутрішні митниці і у тому числі російсько-український митний кордон.[15] Митні книги містять виключно важливі відомості про географію внутрішніх і міжнародних торгових зв'язків, асортимент товарів, обсяги торгівлі, ринкові ціни, соціальний склад купців, систему митного оподаткування. На цей час у фондах РДАДА виявлено 1240 митних книг (вони охоплюють 152 міста та сільських населених пунктів по європейському кордону Росії). Більшість цих важливих документів були виявлені, реконструйовані і стали надбанням наукової спільноти завдяки зусиллям відомого російського історика О.І. Раздорського. [16] Для дослідження використані матеріали курської митниці першої чверті XVIII ст. Вибір курської митної книги пов'язаний наступними чинниками. Курськ першої половини XVIII ст. був одним з основних економічних центрів Півдня Росії виконуючи роль торговельно-розподільного вузла в системі товарних потоків Північ – Центр – Південь. Завдяки географічному положенню Курськ виконував роль не лише великого торговельного центру але і був важливим митним пунктом на російсько-українському кордоні. В місті була розташована прикордонні митниця, яка контролювала товарні потоки з України в Росію і у зворотному напрямку. В РДАДА знаходиться окремий документальний фонд № 1409, що налічує 341 одиницю зберігання за 1703 – 1758 рр. Документи Курської митниці дозволяють більш якісно реконструювати зовнішньоторговельні процеси в Гетьманській Україні, а також вони розкривають глибокі причини поширення митного правового поля Російської імперії на територію України.

Якщо фонди РДАДА розкривають процес розгортання російських митниць в Україні з другої половини XVIII ст. та формування їх сфер діяльності, то матеріали Російського державного історичного архіву (РДИА) у м. Санкт-Петербург містять документи доби сформованої, сталої структури митного відомства і дозволяють сформулювати стратегію російської митної політики так напрями діяльності митниць. Також матеріали РДИА, а саме фонди центральних урядових установ, що були пов'язані із зовнішньою торгівлею дозволяють визначити ступінь впливу митного регулювання на розвиток галузей економіки і народне господарство в цілому. Ми зазначимо наступні фонди: 19 "Департамент внешней торговли Министерства финансов", 18 "Департамент мануфактур и внутренней торговли", 21 "Департамент таможенных сборов Министерства финансов", "Особое присутствие по вопросам о применении таможенного тарифа к товарам и по жалобам на решения Департамента таможенных сборов", 122 "Российская экспортная палата", 95 "Учреждения по управлению торговым мореплаванием и портами".

Центральне місце у нашому дослідженні займають опубліковані публічно-правові документи, що включають законодавчі акти, міжнародні договори, процесуальні акти, що регулювали різні аспекти митних відносин.

Важливою складовою актових джерел нашого дослідження є міжнародно-правові акти – міждержавні договори, що регламентували і закріплювали зміни державних кордонів, і таким чином визначали митний кордон держав та новостворену митну інфраструктуру. А також, міжнародні торговельні угоди, які відображали державний курс митної політики. До початку XIX ст. в Російській імперії міжнародні-правові акти не набували публічності і не друкувалися у відкритих виданнях. Лише з виходом у світ Повного Зібрання законів Російської імперії ці державні акти були там розміщені. Спеціалізовані збірники дипломатичних документів побачили світ завдяки старанням державного канцлера М.П. Румянцева. За дорученням Румянцева, М.М. Бантиш-Каменський у 1811 р. розпочав підготовчу роботу і у 1813 р. була видана I частина "Собрания Государственных грамот и договоров". Пізніше цю справу продовжило Міністерство закордонних справ опублікував в 1821 р. "Документы для истории дипломатических сношений России с западно-европейскими державами от заключения

всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне”. [5] Морське міністерство видало у 1845 р. “Собрание трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россиею с европейскими и азиатскими Державами, а также с Северо-Американскими Соединеными Штатами”. З 1874 р. розпочато видання Зібрання трактатів Ф.Ф. Мартенса – видатного юриста з міжнародного права. На відміну від інших, це видання містило історичні нариси, підготовлені на основі звітів російських дипломатичних агентів. Також у період 1889 – 1896 рр. Міністерство закордонних справ опублікувало “Сборник действующих трактатов конвенций и соглашений, заключенных Россией с другими государствами и касающихся различных вопросов частного международного права” в 4-х томах. Серед подібних збірок дипломатичних документів використаних в роботі хотілось би особливо відмітити збірник договорів, де упорядком виступив професор Варшавського університету В.М. Олександренко. Це “Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774 – 1906 гг.)”. [22] У даному випадку, упорядник зібрав і розташував міжнародні угоди Росії за зазначений період часу за галузевим принципом. Такий підхід дозволив виділити міжнародно-правові акти, що регулювали зовнішньоторговельні відносини в окрему велику групу.

Підгрупу процесуальних актів складають митні статuti 1755, 1819, 1857, 1892, 1904, 1910 рр. Вони сприяють визначенню місця й ролі України в митній системі Російської імперії впродовж другої половини XVIII – XIX ст. Специфіка несення прикордонної митної служби, боротьба з контрабандою розкрита в “Сборниках циркуляров Отдельного Корпуса Пограничной стражи” [20], “Справочных книжках по личному составу Отдельного Корпуса Пограничной стражи” [23], “Учебник для рядовых стражников и объездчиков Отдельного Корпуса Пограничной Стражи” [10], “Пограничный надзор. Руководство для старших на постах. Учебник для бригадных учебных команд Пограничной стражи” [9], “Пособие командиру отряда, вахмистрам и старшему поста для ведения словесных занятий на кордоне с нижними чинами Отдельного корпуса Пограничной Стражи о правилах службы пограничного надзора” [11].

До справочинних, а це документи розпорядчого, доповідного, звітнього, облікового видів віднесені неопубліковані джерела (матеріали державних та громадських установ, документи періоду XVIII – початку XX ст.). Їх можна класифікувати відповідно до видової належності, за принципом їх походження (Міністерство фінансів – Департамент митних зборів (ДМЗ) – митні округи – митниці; Комітет міністрів – канцелярії генерал-губернаторів – губернські земські управи – громадські об'єднання промисловців та купецтва), за принципом цільового призначення документів. В останньому випадку матеріали ДМЗ класифікуються так: 1) директивні документи (статuti, постанови, циркуляри Міністерства фінансів, що з'являлися у результаті виконання урядових програм митним відомством; накази та циркуляри ДМЗ для підпорядкованих митних округів та митниць); 2) положення та інструкції Міністерства фінансів, ДМЗ, що регламентували функціонування митної системи й установ, які взаємодіяли з ДМЗ, а саме – Міністерство торгівлі й промисловості, Державний банк, Міністерство внутрішніх справ; 3) звіти митниць, відділень ДМЗ перед вищими інстанціями про виконану роботу; 4) ділова документація та листування; 5) оперативна документація (вантажні оголошення, акцизні марки, форми статистичної звітності). Окремо можна згрупувати документи, що стосуються проблеми боротьби з контрабандою (іменні списки контрабандистів, звіти про хід боротьби з контрабандою, інформація про переміщення контрабанди тощо).

Ще раз наголошуємо, що наведена модель вирішує проблему класифікації джерел для XVIII – початку XX століття.

Аналіз матеріалів Департаменту зовнішньої торгівлі з 1864 р. Департаменту митних зборів, інших урядових та громадських установ, пов'язаних із впровадженням митної політики за принципом їх походження, дає можливість дослідити механізм дії всієї системи (уряд – Міністерство фінансів – ДМЗ – митниці – промислово-торговельні кола), тобто у вертикальному розрізі, простежити здійснення певних операцій у повному циклі. Водночас вона дає можливість історичної реконструкції механізму функціонування митних органів на території українських губерній у зазначений історичний період. [4]

Отже, документація зазначених вище відомств та установ містить, у цілому, об'єктивну інформацію, вірогідність якої можна підтвердити й іншими історичними джерелами – звітами різноманітних державних установ, особистими спогадами учасників тощо.

Окрему частину опублікованих джерел становлять документи офіційної митної та торговельної статистики. Статистика зовнішньої торгівлі належить до джерел, які широко використовуються в історичних дослідженнях різної проблематики, у тому числі й впливу митної політики на економічний розвиток країни. Без цього неможливо здійснити аналіз безпосередньо зовнішньої торгівлі: її структури, динаміки, основних напрямків, місця у господарчому житті країни. Крім того, статистика зовнішньої торгівлі використовується і як показник загальної характеристики економічного розвитку країни. При цьому слід урахувати історичний період входження українських земель до інших держав. У свою чергу, цей факт впливає і на джерельну базу. Це реєстрові книги Генеральної Військової Канцелярії XVII – першої половини XVIII ст. Офіційна статистика зовнішньої торгівлі Російської імперії.

Перші щорічні статистичні звіти мали назву “Государственная торговля в разных ее видах” і видавались з 1802 по 1915 рр. У подальшому ця назва неодноразово змінювалась: з 1812 р. – “Государственная внешняя торговля в разных ее видах”, у 1863 – 1869 рр. – “Виды государственной внешней торговли” і “Виды внешней торговли России”, а з 1870 р. – “Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам”. [13] У результаті аналізу архівних матеріалів, з'ясувалося, що саме митна статистика знайшла своє пряме відображення у щорічних “пам'ятних книгах” губерній Російської імперії. [14] Ці видання, першоджерелом яких була митна статистика, містять великий обсяг інформації про економічний та соціальний розвиток, відбивають регіональний аспект зовнішньоекономічної діяльності. Також такі опубліковані статистичні джерела, як “Торговые бюллетени Киевской биржи”, що містили інформацію про цінові характеристики ринку експортного цукру. Важливим джерелом експортно-імпоротної діяльності гірничодобувної промисловості є періодичні статистичні збірки “Каменноугольная промышленность Южной России в 1907 году”, “Железнодорожная промышленность Юга России в 1911 году”, які видавались статистичним бюро Ради з'їзду гірничих промисловців, що знаходилась у Харкові, “Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г.”. [21]

Офіційними джерелами митної статистики були: щомісячні формуляри “Внешняя торговля России”, які видавались з 1884 року; інший вид публікацій – ретроспективні збірки про зовнішню торгівлю Росії, що набули поширення з 80-х років XIX ст. Як приклад слід назвати “Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1856 – 1893 гг.”, “Сведения об отпуске за границу российских товаров за 1869–1886 гг.” Аналогічні джерела видано в 1886 – 1899, а також у 1900 – 1912 рр. Особливе місце серед видань займає “Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России”, підготовленому В.І. Покровським у 1902 р., який охоплює найбільш важливі показники зовнішньої торгівлі протягом XIX ст. [19] Аналіз архівних документів указує на те, що якісне ведення митної статистики суворо контролювалось департаментом митних зборів, а після набуття офіційного характеру вона була базою для прогнозів і звітів про економічний стан губерній. У митній статистиці кінця XIX – початку XX ст. було широко представлено регіональні особливості зовнішньоекономічної діяльності Росії, що дуже важливо для аналізу впливу митної політики на розвиток України.

Також до групи статистичних джерел ми можемо віднести “Военно-статистическое описание Российской империи”. Військово-статистичний опис був виконаний обер-офіцерами російського Генерального штабу і включав всі 69 губерній. Описи виконувалися і видавались одночасно в період з 1837 по 1854 рр. Описи губерній складались з наступних інформаційних блоків: військовий та мобілізаційний ресурс губерній, економічний стан, зовнішня і внутрішня торгівля, фіскальні надходження, у тому числі митні. З 69 томів в нашому дослідженні доцільно використати том X – “Югозападные губернии”, том XI – “Новороссийские губернии, Бессарабская область”, том XII – “Малороссийские губернии”. Саме на території більшості зазначених губерній були розташовані митниці Радзивилівського, Скулянського, Одеського митних округів.

До офіційних статистичних джерел відносяться матеріали губернської і місцевої статистики: статистичні відомості, зібрані місцевими статистичними комітетами, статистична звітність портів, які обслуговували зовнішньоторговельні операції. Сюди можна віднести статистико-економічні огляди Херсонської портів Причорномор'я, видові характеристики товарів за вивозом та привозом, національний характер морського торговельного флоту, розподіл вантажів за місцем призначення тощо. губернії, звіти про роботу Миколаївського, Одеського та Херсонського портів, звіти Одеського товариства торгівлі та мануфактур, огляди хлібної торгівлі. Окрім загального аналізу, вони дають багатий статистичний матеріал про об'єми зовнішньої торгівлі. Службові щорічні звіти підготовлені губернаторами. Губернаторські звіти в своїй структурі мали обов'язковий підрозділ присвячений аналізу зовнішньої торгівлі губернії, прибуткам, у тому числі митним. Залучення офіційних статистичних джерел дозволяє реконструювати і відновлювати фіскальні показники діяльності митниць в умовах, коли митна статистика представлена лише узагальнюючими показниками. [6]

У XIX ст. Міністерство фінансів Росії займає центральне місце у формуванні та реалізації митної політики. Після реформ 1860-1870-х рр. робота Міністерства фінансів більш прозорим і гласним для суспільства. Популяризацією та роз'ясненням політики відомства займався спеціальний орган. Редакція періодичних видань Міністерства фінансів. Урядові заходи в сфері регулювання зовнішньої торгівлі і митної політики знаходили відображення на сторінках таких відомчих періодичних видань: “Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов” (1864 – 1885 рр.), “Вестник финансов, промышленности и торговли”, “Русское экономическое обозрение” (1897 – 1906 рр.), “Сборник сведений и материалов по Министерству финансов” з 1868 р. змінив назву на “Ежегодник Министерства финансов”, “Торгово-промышленная газета” (1893–1910 рр.). Як джерела, ці видання цікаві тим, що публікували офіційні матеріали з різних питань економіки, зовнішньої торгівлі. Ці матеріали дозволяють визначити мотиви видання нових законів в галузі економіки і фінансів, у сфері

митно-тарифного регулювання. [18] На губернському рівні цей вид джерел був представлений місцевими періодичними виданнями, що містили комерційні розділи. Це такі видання як "Волынские Губернские Ведомости", "Житомирский листок", "Николаевская газета", "Николаевский курьер", "Южанин", "Юг" (Херсон), "Одесский листок", журнал "Вестник сахарной промышленности" та інші.

Наративні джерела представлені мемуарною літературою, до якої належать спогади іноземних дипломатів; іноземців, що виконували службові завдання на території українських губерній в різні історичні періоди; державних діячів, пов'язаних професійно з митною справою та політикою. На нашу думку слід відзначити мемуарну спадщину О.Р. Воронцова [17], М.С. Мордвинова [12], С.Ю. Вітте, [2] безпосередньо пов'язаних із реалізацією митно-тарифної політики. Попри всю фрагментарність висвітлення в них питань стосовно митної політики XIX ст. вони мають непересічні відомості, які дають можливість заповнити прогалини в інформаційному просторі дослідження.

В той же час робота з джерельним комплексом виявила наступні проблемні моменти. Так документи, що розкривають заходи протидії контрабанді, представлені не єдиним комплексом, а розпорошені по різних архівах, інформація по тривалим історичним періодам взагалі не збереглась. Тому ми можемо визначити лише загальні тенденції і узагальнюючу динаміку розвитку контрабандного промислу та боротьби з ним. Це у свою чергу ускладнює реконструкцію результатів боротьби з контрабандою на губернському рівні. Подібна ситуація спостерігається і при відновленні системи фінансування митниць в різні історичні періоди, що необхідно для визначення співвідношення витрат на утримання митниць з загальних витрат держави на фіскальні органи. Але використання непрямих джерел частково компенсує зазначені труднощі і дозволяють знаходити шляхи вирішення завдань дослідження.

Таким чином, репрезентований джерельний комплекс створює інформативну, нормативно-правову, статистичну і соціологічну базу для вирішення завдань дослідження і формулювання перспективних наукових напрямків та методики їх вирішення.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: Автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.06 / А.В. Бойко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 2001. – 37 с.
2. Вітте С.Ю. Воспоминания: Т.1. (1849 – 1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III.; Т.2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II.; Т.3. (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. – М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. 27
3. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.): 3б. док. і матеріалів / [Авт. упор. Ю.І. Головка, В.В. Ченцов.] – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002.
4. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917. Т.2.: Центральные государственные учреждения. Министерство внутренних дел. Министерство юстиции. Министерство финансов. Министерство торговли и промышленности. Государственный контроль / [составители: Б.М. Витенберг, Н.М. Корнева, Т.Г. Любарская, З.И. Перегудова]. – СПб.: Наука, 2001. – 260 с.
5. Документы для истории дипломатических сношений России с западно-европейскими державами от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне. – СПб.: Министерство ин. д., 1821. – В 2 т.
6. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / [Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок]. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.; Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1913 год. – Херсон, 1915; Статистические сведения о Николаевском хлебном экспорте в 1910–1913. – Николаев; Статистические сведения по экспорту зерна, 1907–1908 гг. // Николаевский биржевой контроль. – Николаев, 1908;
7. Источниковедение. Теория. История. Метод: Источники российской истории. – М.: Наука, 1998. – 532 с.
8. Кайданов Н. Систематический каталог делам Департамента внешней торговли, хранящимся в Архиве Департамента таможенных сборов. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1887. — 645 с.
9. Крестовский А.В. Пограничный надзор. Руководство для старших на постах. Учебник для бригадных учебных команд Пограничной стражи / Крестовский А.В. – СПб.: Типография Штаба Корпуса Пограничной Стражи, 1889. – 145 с.
10. Крестовский А.В. Учебник для рядовых стражников и объездчиков Отдельного Корпуса Пограничной Стражи. Пособие старшему поста для ведения на кордоне одиночной строевой подготовки нижних чинов / Крестовский А.В. – СПб.: Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1897. – 245 с.
11. Крестовский А.В., Коновалов А.А. Пособие командиру отряда, вахмистрам и старшему поста для ведения словесных занятий на кордоне с нижними чинами Отдельного корпуса Пограничной Стражи о правилах службы пограничного надзора / Крестовский А.В., Коновалов А.А. – СПб.: Типография Штаба Корпуса Пограничной Стражи, 1889. – 163 с.
12. Мордвинов Н. С. Записки для памяти // Архив графов Мордвиновых. – Т. IX. – СПб.: тип. Скороходова, 1903. – 135 с.
13. Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам за 1908 год (Труды статистического управления департамента таможенных сборов). – СПб.: Тип. М.Р. Фроловой, 1910. – 1076 с.; Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам за 1909 год (Труды статистического управления департамента таможенных сборов). – СПб.: Тип. М.Р. Фроловой, 1911. – Ч. 1. – 553 с.; Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам за 1911 год (Труды статистического управления департамента

- таможенных сборов). – СПб. : Тип. М.Р. Фроловой, 1912-1913. – Ч. 1. – 156 с., Ч. 2. – 750 с.; Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам за 1913 год (Труды статистического управления департамента таможенных сборов). – СПб. : Тип. М.Р. Фроловой, 1914. – Ч. 1. – 684 с.
14. Памятная книга Екатеринослава. 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – 432 с.; Памятная книжка Таврической губернии. 1915 год. – Симферополь, 1915. – 443 с.; Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии. — Москва: изд. Хотинского земства, 1886. – 324 с.
 15. Полное собрание законов Российской империи. Т. 13: 1749 – 1753. – СПб. : Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. - № 10164. – С. 947 – 953.
 16. Раздорский А.И. Книга таможенного и питейного сбора Курска и Курского уезда 1720 г. Исследование. Тексты. Комментарии / [А.И. Раздорский]. – СПб. : “Дмитрий Буланин”, 2007. – 622 с.
 17. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 1261, оп. 1, д. 23, 27,31, 613, 625, 655, 701, 751. 761, 790, 840, 2345. 2926; оп. 3, д. 723, 1432, 1483.
 18. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 564, оп. 1, д. 1, лл. 1 – 356.
 19. Сборник статистических сведений по истории и статистике внешней торговли России/ [редактор В.И. Покровский]. – СПб. : Министерство финансов, 1902. – В 2-х т.; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 г. / Семенов А. – СПб. : В Типографии II-го Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1858. – 381 с.; Золотарев А.М. Записки военной статистики России / Золотарев А.М. – СПб. : Типография С.Н.Худякова, 1894. – 608 с.
 20. Сборниках циркуляров Отдельного Корпуса Пограничной стражи за 1896 г. – СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1897. – 275 с.13
 21. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г. – СПб. : Издание департамента торговли и мануфактур М. Ф., 1892. – 278 с.
 22. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774 – 1906 гг.) / [авт. составитель А.Н. Александренко]. – Варшава. : Типография Варшавского Учебного Округа, 1906. – 584 с.
 23. Справочная книжка по личному составу Отдельного Корпуса Пограничной Стражи с кратким квартирным и штатным расписанием и алфавитом постов сего Корпуса. – СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1902. – 266 с.14
 24. Шульга І.Г. Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні у XVIII столітті // Архіви України. — № 6. — 1975. — С.60–63.

Морозов О.В. Источники по истории таможенного регулирования в украинских губерниях Российской империи (XVIII – начало XX вв.)

В статье анализируется комплекс источников, который раскрывает процесс формирования и реализации российской таможенной политики и таможенного регулирования на территории украинских губерний. А также представлена авторская классификация архивных документов, которые позволяют понять таможенные процессы в XVIII – начале XX вв.

Ключевые слова: исторический источник, государственный архив, массовый источник, таможенная статистика, торговая статистика, методология источниковедения.

Morozov O.V. Sources on history of the custom adjusting in the Ukrainian provinces of the Russian empire (the 18th – the beginning of the 20th centuries)

In article analyzed historical documents which show process of formation and realisation of the Russian customs policy in territory of the Ukrainian provinces. And also author's classification of archival documents which allow to understand customs processes XVIII - XX cn. and their role for the state is presented.

Keywords: a historical source, the state archive, a mass source, the customs statistics, the trading statistics, source study methodology.

УДК: 94(477)“18-19”:316.3

В. М. Константинова

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УРБАНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядаються неопубліковані джерела із зверненням уваги на характер їхнього представництва в архівних, музейних зібраннях і рукописних фондах бібліотек.

Ключові слова: історичне джерело, урбанізація, місто, Південна Україна.

З огляду на широчінь урбанізаційної проблематики і на факт зосередження саме в містах більшості органів влади, установ, організацій та осіб, які продукували цікаві для нашого дослідження джерела, ми не ставимо завдання докладного висвітлення класифікації цих джерел за походженням, хоча і зважаємо на цю класифікацію при аналізі різних аспектів урбанізаційних процесів у регіоні.

Натомість, задля формування чіткого уявлення про актуалізовану джерельну базу, для акцентування на тих джерельних комплексах, які, попри свою важливість для реконструкції урбанізаційної історії Півдня, досі залишалися не введеними до наукового обігу, вважаємо за доцільне